

هنر کتاب آرایی مکتب هرات در عصر تیموری

سکینه طاهرخانی

دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی واحد تهران مرکزی ، دانشگاه آزاد اسلامی ، تهران ، ایران
sakineh.taherkhani.49@gmail.com

مهرناز بهروزی

گروه تاریخ ، واحد تهران مرکزی ، دانشگاه آزاد اسلامی ، تهران ، ایران

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۱/۱۵ تاریخ پذیرش: ۹۹/۳/۳

چکیده

دوره ی فرمانروایی تیمور سرآغاز احیای فرهنگ و هنر بود. دوره ی تیموریان را می توان از دوره های رونق علم و دانش شمرد، علت را باید در حمایت و تجلیل سران تیموری از ارباب معرفت جست. در عصر تیموریان تزئینات داخل کتاب، به سر حد کمال رسید، نمونه ی آشکار آن شکوه و عظمت مکتب هرات در این دوره است. هنر کتاب آرایی و جلدسازی ایران در سده ی نهم هجری به دست جلدسازان و صحافان هرات به اوج رسید. موضوع اساسی در تحقیق حاضر، بررسی هنر کتاب آرایی مکتب هرات در دوره تیموریان است. نگارنده با استفاده از روش تاریخی با رویکرد توصیفی - تحلیلی به بررسی منابع و اطلاعات موجود پرداخته و تا حد امکان کوشیده است ، منابع تحقیقی و پژوهش های صورت گرفته را با منابع اصلی مقایسه کند و در صورت وجود اختلاف به بررسی و نقد آنها بپردازد. براین اساس در این مقاله سعی شده با بهره گیری از منابع دست اول و تحقیقی به بررسی روند هنر کتاب آرایی مکتب هرات در عصر تیموریان پرداخته شود.

کلیدواژه ها: کتاب آرایی ، تیموریان ، مکتب هرات

ارزش و اهمیت عصر تیموری را می‌بایست در جنبه فرهنگی، ادبی، هنری و کتاب آرایی آن جستجو کرد. نماینده واقعی هنر آن دوره «مکتب هنری هرات» است که انور آن هند عهد بایریان، ایران دوره صفویان، ماوراءالنهر را روشنایی بخشید.

در کتاب هنر عهد تیموریان در این باره آمده است: «عروج مکتب هرات را از ۱۴۰۰ میلادی تا اواخر عه سلطان حسین بایقرا ۱۵۰۰ میلادی می‌دانیم که در این مدت یک قرن، هنر کتاب آرایی این مکتب شامل هنرهای خطاطی، نقاشی، مصوری، تذهیب و تجلید به دوره ی عروج خود رسید و هنرمندان نامی از هر سو به هرات آمدند.

از نظر هنر و فرهنگ دوره ی تیموریان ما شاهد عصر زرین و طلایی هستیم. شاهان و شاهزادگان تیموری همانند شاهرخ، بایسنقر و الغ بیک از شاهان هنر دوست و حامی هنرمندان بودند، آنها نه تنها هنر دوست، بلکه خود نیز هنرمند بودند. یکی از مضامین هنری که در این زمان مورد توجه قرار گرفت، عبارت است از هنر کتاب سازی و کتاب آرایی، نقاشی و... که به شکل برجسته در این دوران رونق یافت آثار معماری زیادی از آن دوران به جا مانده است.

با توجه به آنکه تاکنون مقاله یا رساله ای تحت عنوان هنر کتاب آرایی مکتب هرات عصر تیموری نوشته نشده است، بنابراین، این پژوهش می‌تواند در این زمینه جنبه ی نوآوری داشته باشد، هرچند مطالبی در خصوص وضعیت فرهنگی و هنری عصر تیموری به صورت پراکنده در منابع و مأخذ مختلف آمده است، اما این پژوهش در نظر دارد هنر کتاب آرایی مکتب هرات عصر تیموری را به شکل گسترده بپردازد.

نقش تیمور و جانشینانش در تحولات فرهنگی و هنری

تیمور در ۷۷۱ هجری بر ماورالنهر حاکم شد و ۱۰ سال بعد به ایران لشگرکشی کرد، او در طول مدت لشگرکشی اش به ایران، بسیاری از مردم بی‌گناه در کمال قساوت و بی‌رحمی قتل و عام کرد و ویرانی های بسیاری را به بار آورد (علیشیر نوایی، ۱۳۴۳، ۲۰۱).

تیمور به رغم آن همه بی رحمی اش دوستدار علما و دانشمندان بود، او پس از فتح و غلبه بر هر شهری علما و دانشمندان و هنرمندان آنجا را جمع می کرد و به سمر قند می فرستاد (جعفریان ، ۱۳۷۷ ، ۲ / ۱۲۴) . پس از تیمور شاهرخ جانشین او شد ، حکومت شاهرخ برای ایران آرامش نسبی آورد شاهرخ بر خلاف تیمور جهاننداری را بر جهانگیری مقدم داشت (حسینی ، ۱۳۴۲ ، ۷۷).

شاهرخ یک کتابخانه مجلل و با شکوه و انجمنی برای فنون کتاب آرایبی در هرات تاسیس کرد و باید یاد آور شد، که زمانی سخن از کتابخانه می آوریم منظور مکانی باشکوه با کتاب هایی که هنرمندان بسیاری در مراحل مختلف بر روی جلد و نگارش آن کار می کردند، بود. . علاقه وافر شاهرخ به علم و دانش سبب شده بود که هرات مرکز علمی آن زمان شود(جرجی زیدان ، ۱۳۸۶ ، ۲۸۶).

سعی او در احیای مبانی سنت و اهتمام در تقویت ظاهر شریعت وی را به توسعه ی مساجد و مدارس وا داشته بود. شاهرخ در سال ۸۵۰ در گذشت اما این علاقه به علم و دانش در میان فرزندان باقی ماند و هر کدام از آنها به سهم خود در اعتلای آن کوشش بسیار نمودند تا هنر و دانش را به اوج خود برسانند. (حکمت ، ۱۳۸۶ ، ۹۸) .بعد از شاهرخ بایسنقر در خراسان به تخت نشست و او در تاریخ ایران در میان امراء ، هنر مند و ادب دوست ، نامی درخشان دارد. او شاعر و خطاط بود ، خطهای گوناگون را ماهرانه می نوشت و نامش در شمار خوشنویسان و نقاشان آمده است (اعتمادی ، ۱۳۳۹ ، ۱۲۲) .مقدمه شاهنامه معروف بایسنقری و ساخت کتابخانه ای عظیم با کُتب عالی در هرات و تاسیس انجمن ادبی و حرمت بسیار، به شاعران از کارهای اوست (آشتیانی ، ۱۳۶۰ ، ۳۰۱).

ظهور هنرمندان توانایی که هر یک در دوره ی خویش از نوادر روزگار بودند بدون تردید در اوج گیری فرهنگ و هنر این دوره تاثیر مستقیم داشت . تجمع بزرگی که از هنرمندانی با فرهنگ ها و آداب و رسوم مختلف و متفاوت شکل گرفت ، فرصتی برای تعامل و تبادل اندیشه میان آنها فراهم شد .(توین بی ، ۱۳۶۶ / ۲ / ۴۰۲).

پیدایش مکتب هرات

مکتب هرات یکی از سبک های نقاشی ایرانی این است، که در دوره تیموریان و زمان زمامداری شاهرخ در هرات پایه گذاری شد. این سبک در دوره سلطان حسین بایقرا پیشرفت زیادی می کند اما در سال ۱۵۰۷ میلادی با حمله ازبک ها، رشدش متوقف می شود (امیرخانی، ۱۳۸۳، ۶۹-۷۱). مکتب هرات بعد ها با کمک نقاشان بسیاری چون آقا رضا جهانگیری که به دربار جهانگیرشاه در هند رفته بودند تاثیر زیادی بر روی نقاشی هندی گذاشت. از مشهور ترین نقاشان مکتب هرات می توان به کمال الدین بهزاد اشاره کرد (بیهقی ۱۳۸۴، ۲۸۶). شاهزاده بایسنقر میرزا و پدرش شاهرخ از جمله مشوقان بزرگ مکتب هرات بودند. بایسنقر گرایش شدیدی به ماندن در هرات داشت و مورخان، یکی از دلایل ماندگاری بایسنقر در هرات را، شکوفایی حیات فرهنگی، در آن شهر می داند که بایسنقر می توانست علایق سرشار هنری و فکری خود را در آن شهر به خوبی تعقیب کند (آزند، ۱۳۶۸، ۱۹۱). کانون هنری بایسنقر در هرات به نام «دار الصنایع کتاب سازی» معروف بود و کتاب های پدید آمده در دوره بایسنقری شامل نفیس ترین مینیاتور و استادانه ترین خوشنویسی هایی هستند که به زیبایی تمام صحافی و جلدآرایی شده اند (حافظ ابرو، ۱۳۷۲، ۲۲۸). هنرمندان نقاش و خوشنویس و خطاطانی که در کتابخانه بزرگ شاهی هرات به امر بایسنقر میرزا مشغول به کار بودند (بهره، ۱۳۹۱، ۱۷۲). آثار زیادی همچون کتاب های شاهنامه، لیلی و مجنون، بوستان و گلستان سعدی را مصور ساختند. مجموع این آثار سبک جدیدی را پدید آورد که در تاریخ هنر ایران به «مکتب هرات» معروف است. (شعبانی، ۱۳۸۹، ۶۳). در مکتب هرات تصاویر انسان ها به صورت ریز و درشت ترسیم گشته و مینیاتور ها با خطوط ساده و بی پیرایه اجرا شده اند (صفا، ۱۳۶۴، ۲۰۷). سبک هراتی ویژگی خود را داشت، یکی از ویژگی های آن، وجود عناصر شرق دور بود که احتمالاً از مبادله سفیر میان ایران و چین بود. پس از مرگ بایسنقر در سال ۱۴۳۳ میلادی هرات همچنان به صورت مرکزی، برای هنر مصور کردن کتاب های نفیس برای مدت نسبتاً طولانی باقی ماند. (فراهانی، ۱۳۸۱، ۱۹۶).

مکتب های تذهیب

تذهیب همچون نقاشی دارای مکتب ها و دوره های خاص است . چنانکه می توان از مکتب های سلجوقی ، بخارای تیموری ، صفوی و قاجار سخن گفت . هنر مکتب، برای خود شعبه های مختلفی دارد برای مثال در مکتب تیموری ، شعبه های هرات ، شیراز ، تبریز ، خراسان و... می توان نام برد (میر جعفری ، ۱۳۸۱ ، ۸۹) .

هنر کتاب آرایی در ایران

کتاب آرایی در کشور ما پیشینه ی کهن دارد و سابقه این هنر ، حتی به پیش از اسلام می رسد زیرا مانی نقاش چیره دست ایرانی ، کتاب های خود را با شکل ها و نقش های زیبا تزئین می کرد تا بهتر بتواند پیام های خود را به مردم، عصر خویش انتقال دهد (هروی ، ۱۳۸۱ ، ۲۰۶) . اگر امروزه از نقاشی های عصر مانی سندی در دست نداریم ، علت آن است که موبدان و اربابان کلیسا در طرد دیانتی که به وسیله مانی عنوان شده بود پافشاری نمودند (مایل هروی، ۸۴، ۱۳۷۲).

اوراق مزین به نقاشی که در «تورفان چین» بدست آمده است و کارشناسان و متخصصان فن ، آنها را به مکتب نقاشی مانی نسبت می دهند ، مؤید این مطلب است که سنت نقاشی مانویان احتمالاً دنباله همان شیوه هایی است که مانی در بین پیروان خویش رواج داده و برحسب روایات ، کتاب مصوری به نام «ارژنگ» یا «ارتنگ» معجزه دینی به شمار می رفته تهیه کرده است (ابن عربشاه ، ۱۳۶۵ ، ۵۶) . کتاب آرایی نوعی ارزش گذاری بر کتاب بوده و خوشنویسی یکی از ارکان اصلی کتاب آرایی به شمار می رود و بنابراین خوشنویسی و مصور سازی و تذهیب و تجلید اهمیت داشته ، زیرا همه ی این هنرها و فنون در ارزش گذاری کتاب موثر است (حبیبی ، ۱۳۴۶ ، ۲۱۸) .

مکتب های تذهیب

تذهیب همچون نقاشی دارای مکتب ها و دوره های خاص است. چنانکه می توان از مکتب های سلجوقی، بخارای تیموری، صفوی و قاجار سخن گفت، هنر مکتب، برای خود شعبه های مختلفی دارد، برای مثال در مکتب تیموری هرات، شیراز، تبریز، خراسان و... می توان نام برد (میرجعفری، ۱۳۸۱، ۸۹). تذهیب در دوره تیمور سبک مشخص و مخصوصی پیدا کرد که تزئینات و اشکال گیاه به شکل طبیعی و گاهی اشکال طیور و حیوانات با اسلوب چینی در آن نقش عمده داشت. از تذهیب کاری دوره تیموری چند نوع مختلف موجود است. (شامی، ۱۳۶۳، ۸۲). در یکی تزئینات به رنگ طلایی و دور آن به رنگ سیاه کشیده شده و در دیگری طرح تزئینی به رنگ طلایی و با روی زمینه سورمه ای یا آبی پررنگ است، این دو نوع تذهیب کاری به وسیله هنرمندان مکتب شیراز، اوایل دوره تیموری در کتاب «عجایب المخلوقات قزوینی» است که تزئینات آن اشکال فرشته به سبک ایرانی و اژدها به سبک چینی و طیور به دو رنگ مختلف طلایی و رنگ های سفید و قرمز و سبز با حاشیه ی سیاه نقاشی شده است (باقری ۱۳۷۵، ۱۰۱).

عشق ایرانیان به تذهیب آنچنان بود که هنرمندان این دیار، حتی مینیاتورها سر لوحه های دو صفحه مقابل یکدیگر را در قاب سنگین یک حاشیه مذهب محصور می ساختند از ابتدای قرن نهم هنرمندان در لابه لای صفحات کتابهای برجسته، تناوبی از مثلث ها و مربع ها و مربع مستطیل های تذهیب شده گنجانند و نوارهای تذهیب شده را پدید آوردند و غالب صفحات دیوانهای شعرا دارای تذهیب در حاشیه و نواری گل در میان ستونهای شعر بودند. کتاب های قرنهای دهم و یازدهم در بسیاری از موارد با یک سلسله صفحات مزین به ستاره، ترنج و آویز بیشتر به رنگ های آبی و طلایی آغاز می شدند هنر تذهیب که در دوره تیموری تکمیل شد در دوران صفویه ادامه یافت (فکوری، ۱۳۶۸، ۲۰).

ارتباط مکتب هرات با سایر مراکز فرهنگی و هنری دوره تیموری

یکی دیگر از مولفه های رشد و نمو مکتب هرات، ارتباط فرهنگی میان این شهر و سایر مراکز هنری نظیر شیراز و تبریز و... بود. امپراتوری تیمور، پس از وی، یکپارچه نماند. ولی ارتباط میان مراکز فرهنگی آن به طور نسبی باقی ماند (قاضی، ۱۳۷۷، ۲۰۸)، جانشینان تیمور که در محیط علم و هنر پرورش یافته بودند، در قلمرو خویش در ماوراء النهر و خراسان و عراق و غیره به پرورش و تشویق هنرمندان پرداختند (کاوسی، ۹۹) گرچه هرات چه در عهد شاهرخ و چه در عهد جانشینانش پرورشگاه اصلی دانش و هنر بود، ولی شهرهای سمرقند، بخارا، بلخ، مشهد، قزوین، اصفهان و تبریز از مراکز بزرگ و شکوه مند این رنسانس هنری بوده اند. چنانچه آثار این رنسانس تا برخی شهرهای کوچک هم رسیده بود. شهرهایی که به نحوی از انحاء با دربار اخلاف تیمور در شهرهای سمرقند و هرات این مکتب هنری به نهایت تکامل دست یافت (شعبانی، ۱۳۸۹، ۲۸۱).

نگارگری و هنر کتاب آرایی در اواخر سده ۸ و ۹ هجری

با به قدرت رسیدن تیمور و جانشینانش، تلاشی فراگیر انجام گرفت، تا منابع هنری قلمرو آنان به صورت فرهنگ شاهانه ای همچون تجلی هنر پیشینیان و همسایگان قلمرو خود به وجود آید (هروی، ۱۳۸۱، ۳۰۱). از این رو تیمور با ساخت بناهای با شکوه و عظیم و پرداخت هزینه های بالا توانست آثار پدید آمده را همچون پوشش های جواهر نشان بیاراید. این ویژگی در تمامی قلمرو تحت سیطره تیمور و جانشینانش گسترش یافت و بناهای با شکوه با نمای کاشی کاری رنگارنگ آراسته شد (بار نولد، ۱۳۶۶، ۶۹). در دیگر سو هنر کتاب آرایی و نگارگری به عصر طلایی خود وارد شد. آنچنان که کامل ترین مکتب نگارگری ایرانی به دلیل ایرانی بودن سبک و نیز گسترش هنرهای وابسته از جمله خوشنویسی و جلد سازی پدید آمد (یزدی، ۱۳۳۶، ۷۹).

همانگونه که اشاره شد هنر کتاب آرایی و نگارگری در این دوره به اوج و شکوفایی می رسد و باعث پدید آمدن مکتب های کمال یافته ی شیراز و هرات می شود. مهم ترین تحول

نگارگری در مکتب شیراز رنگ قرمز است. تداوم سنت هنری دوران جلایری نیز با تسلط رنگ آبی در مکتب هرات به کار می رود. (آژند، ۱۳۶۸، ۶۹). آثار مهم تولید مکتب هرات در سه دوره، شاهرخ، بایسنقر میرزا و کمال الدین بهزاد شامل معراج نامه، شاهنامه بایسنقری و بوستان سعدی با نقاشی کمال الدین بهزاد می شود (لسترنج، ۱۳۸۶، ۲۶۹). همچنین از مهم ترین تحولات نقاشی بعد از سده نهم هجری، رواج روز افزون تک چهره پردازی می باشد که زمینه ساز مجموعه هایی از نقاشی و خطاطی موسوم به مرقعات^۱ است.

هنر کتاب آرایی با بکارگیری جلدهای سوخت و زرکوب در این زمان، مراحل تکامل خود را می پیماید که آثار به جا مانده مایه ی افتخار و مباهات است (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۳۰۲). ویژگی بارز نقاشی و نگارگری در این دوره ایجاد تعادل در اندازه ها، ترکیب بندی و رنگ آمیزی فاخر است. در این نقاشی پیکره انسان در برابر معماری با منظره طبیعی به درستی جای داده شده و به آن وحدت بخشیده است (کمبریچ، ۱۳۸۲، ۲۱۸). در اینجا نگارگر از توان خود برای تجسم جهانی تازه بهره برد که اوج آن را در شاهنامه بایسنقری می توان دید.

نتیجه گیری

تیموریان نیز مانند مغولان با هرج و مرج و کشتار فراوان در نقاط مختلف ایران روی کار آمدند، اما به سرعت جذب فرهنگ و تمدن ایران شدند و خود نیز بر غنای آن افزودند. و این دوره از چشمگیرترین جنبه های فرهنگی و هنری ایران پس از مغول به شمار می آید. هنرهای بسیاری در این دوره به شکوفایی رسید که از جمله می توان به هنر کتاب آرایی و نقاشی اشاره کرد، نمونه آشکار آن هنرها در شهر هرات است. اعتلای فرهنگی و هنری و کتاب آرایی این دوره را مرهون حمایت و علاقه ی شاهان تیموری و اطرافیان آنها مثل همسر شاهرخ، گوهر شاد یا وزیران بایسنقر، امیر علیشیر نوایی و شاهی سبزواری از علم و هنر هستند. بایسنقر، شاهرخ و سلطان حسین بایقرا از دودمان تیمور در هرات، مرکزی را تشکیل دادند و مروجین اصلی مکتب هرات به شمار می روند. بزرگترین استاد مبتکر این

^۱ مجموعه ای از قطعات نگارگری و خوشنویسی که از کناره ها به یکدیگر متصل شده است.

عصر کمال الدین بهزاد است که پاره ای از خاور شناسان او را «هراتی» خوانده اند. در این مکتب مینیاتور و کتاب آرایی و تذهیب به حدّ اعلاّی خود رسید و هرات، مرکز اجتماع برگزیده ترین هنرمندان آن زمان شد.

در کتاب هنر عهد تیموریان در این باره آمده است :

«عروج مکتب هرات را از ۱۴۰۰ تا اواخر عهد سلطان حسین بایقراء ۵۰۰ م می دانیم، که در این مدت یک قرن هنر، کتاب سازی این مکتب، به شامل هنرهای خطاطی، نقاشی، مصوّری، تذهیب و تجلید به دوره عروج خود رسید و هنرمندان نامی از هر سو به هرات آمدند و آذین کردن کتاب ها را ادامه دادند».

منابع و مأخذ

- ۱- آژند، یعقوب، ۱۳۶۸، حروفیان و بیداد تیموری، کیهان فرهنگی و هنری.
- ۲- ابن عربشاه، ۱۳۶۵، زندگی شگفت آور تیمور، ترجمه محمدعلی نجاتی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۳- اعتمادی، سرورگویا، ۱۳۳۹، آبدات نقیسه هرات، کابل انتشارات انجمن جامی معارف.
- ۴- اقبال آشتیانی، عباس، ۱۳۶۰، ظهور تیمور، به کوشش میر هاشم محدث، تهران، انجمن آثار ملی.
- ۵- امجد، علی، ۱۳۵۵، سبک نقاشی هرات، هلال، ص ۱۸-۲۰.
- ۶- امیرخانی، غلامرضا، ۱۳۸۳، تیموریان، تهران، پژوهش های فرهنگی.
- ۷- بارنولد، و، ۱۳۳۶، الغ بیگ و زمان وی، ترجمه حسین احمدی پور، تهران، کتابفروشی چهره.
- ۸- باقری، محمد، ۱۳۷۵، از سمرقند به کاشان، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۹- بهره، ولی شاه، ۱۳۹۱، هرات نگین خراسان، انتشارات احراری، هرات، ج ۲.
- ۱۰- بیهقی، ابوالفضل، ۱۳۸۴، تاریخ بیهقی، تصحیح علی اکبر فیاض، تهران، علم.

- ۱۱- توین بی، آرتولد، ۱۳۶۶، تاریخ تمدن، ترجمه یعقوب آژند، تهران، انتشارات مولی، چ ۲.
- ۱۲- جرجی زیدان، ۱۳۸۶، تاریخ تمدن اسلامی، ترجمه و نگارش علی جواهر کلام، تهران، امیر کبیر.
- ۱۳- جعفریان، رسول، ۱۳۷۷، تاریخ ایران اسلامی، موسسه ی فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، تهران.
- ۱۴- حافظ ابرو، ۱۳۷۲، زُبده التواریخ، به کوشش سید کمال حاج سید جوادی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد.
- ۱۵- حبیبی، عبداللهی، ۱۳۴۶، تاریخ افغانستان، کابل، انتشارات بیهقی.
- ۱۶- حسینی، تربیتی، ابوطالب، ۱۳۴۲، تزوکیات تیموری، تهران، اسدی.
- ۱۷- حکمت، علی اصغر، ۱۳۸۶، تحولات فرهنگی تیموری، تهران، توس.
- ۱۸- دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۲، تاریخ ایران دوره تیموریان، ترجمه یعقوب آژند، تهران، جامی.
- ۱۹- شامی، نظام الدین، ۱۳۶۳، ظفرنامه، تهران، بامداد.
- ۲۰- شعبانی، رضا، ۱۳۸۹، مهاجرت هنرمندان ایرانی در دوره تیموری، تهران، غلمی و فرهنگی.
- ۲۱- صفا، ذبیح اله، ۱۳۶۴، تاریخ ادبیات ایران، تهران، ققنوس.
- ۲۲- فراهانی منفرد، مهدی، ۱۳۸۱، پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ۲۳- فکوری، علی، ۱۳۶۷، مقدمه تاریخ نامه هرات، کابل، میوند.
- ۲۴- قاضی، عبدالرحیم، ۱۳۷۷، نظام الملک ثانی علیشر نوایی، تاریخ پژوهش.
- ۲۵- کاوسی، ولی الله (بی تا) زمینه های توسعه هنر در دوره تیموریان.
- ۲۶- کیانی، محمدیوسف، ۱۳۷۹، تاریخ فرهنگ و هنر در دوره اسلامی، تهران، سمت.

- ۲۷-لسترنج ، گای ، ۱۳۸۶ ، جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی ، ترجمه محمود عرفان ، تهران ، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۲۸- مایل هروی، نجیب، ۱۳۷۲، کتاب آرایه در تمدن اسلامی، مشهد، چاپ اول.
- ۲۹-میرجعفری ، حسین ، ۱۳۸۱ ، تاریخ تحولات سیاسی و فرهنگی دوره تیموریان ، تهران ، سمت .
- ۳۰-هروی ، سیف بن محمد سیفی ، ۱۳۸۱ ، تاریخ نامه هرات ، به کوشش محمد آصف فکرت ، تهران ، بنیاد موقوفات.
- ۳۱- و. بار تولد ، ۱۳۶۶ ، ترکستان نامه ، ترجمه کریم کشاورز ، ج ۲ ، تهران ، انتشارات آگاه .
- ۳۲-یزدی ، شرف الدین علی ، ۱۳۳۶ ، ظفرنامه تیموری ، تهران ، امیر کبیر .